

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

УДК 811.161.3

Дзігадзюк Валянціна Паўлаўна
выкладчык кафедры замежных моў
і методыкі выкладання замежных моў
Мазырскі дзяржаўны педагагічны
ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна
г. Мазыр, Беларусь

Valentsina Digadyuk
Lecturer at the Department of Foreign Languages
and Methods of Teaching Foreign Languages
Mozyr State Pedagogical University
named after I. P. Shamyakin
Mozyr, Belarus
Valya.digadyuk@mail.ru

КАТЭГОРЫІ ПРАСПЕКЦЫІ І РЭТРАСПЕКЦЫІ
Ў ПРОЗЕ У. ГНІЛАМЁДАВАCATEGORIES OF PROSPECTION AND RETROSPECTION
IN THE PROSE OF V. GNILOMEDOV

У артыкуле даследуецца рэпрэзентацыя тэкставых катэгорый праспекцыі і рэтраспекцыі на матэрыяле беларускай мастацкай прозы У. Гніламёдава. Распрацавана канцэпцыя даследавання моўнай рэпрэзентацыі праспекцыі і рэтраспекцыі; вызначаны тыпы і віды катэгорый; зроблены аналіз і сістэматызацыя сродкаў моўнага выражэння праспектыўнай і рэтраспектыўнай прастор; устаноўлены праспектыўныя і рэтраспектыўныя адносіны; выяўлены значэнні камунікатыўнай і мадальна-сэнсавай маркіроўкі праспектыўных кампанентаў – меркавання, неабходнасці, просьбы і інш.; апісаны прыёмы рэпрэзентацыі кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі; вызначана структурная арганізацыя праспектыўных і рэтраспектыўных частак.

К л ю ч а в ы я с л о в ы : *катэгорыя рэтраспекцыі; катэгорыя праспекцыі; форма дыскантынуума; праспектыўныя адносіны; рэтраспектыўныя адносіны; пра- і рэтраспектыўна абумоўленыя кампаненты; мастацкі тэкст.*

The article examines the representation of the text categories of prospection and retrospection on the material of the Belarusian fiction by V. Gnilomedov. The concept of the study of the linguistic representation of prospection and retrospection is developed; types and subtypes of the categories are defined; the analysis and systematization of the means of linguistic expression of prospective and retrospective spaces is made; prospective and retrospective relations are established; the meanings of communicative and modal-semantic marking of prospective components such as likelihood, obligation, requests, etc. are revealed; techniques of representation of compositional-textual retrospection are described; the structural organization of prospective and retrospective parts is determined.

К e y w o r d s : category of retrospection; category of prospection; form of discontinuum; prospective relations; retrospective relations; pro- and retrospectively conditioned components; fiction.

Функцыянаванне тэкставых катэгорый і сродкаў іх рэпрэзентацыі сведчыць пра іх стабільны і рэгулярны характар, прагрэс у моўных формах выражэння, эвалюцыю моўнай сістэмы ў цэлым і аўтарскай мастацкай

стылістыкі ў прыватнасці. Гэта ўказвае на неабходнасць фундаментальнага даследавання названых катэгорый на аснове якасна новай сістэмы комплекснага аналізу.

У сучасным мовазнаўстве тэкставая катэгорыя разглядаецца як “адна з узаемазвязаных істотных прыкмет тэксту, якая ўяўляе сабой адлюстраванне пэўнай часткі агульнатэкставага сэнсу рознымі моўнымі, маўленчымі і ўласна тэкставымі (кампазіцыйнымі) сродкамі” [1, с. 480]. У сувязі з тым, што розныя тыпы тэкстаў маюць свае адметныя рысы, складана ахарактарызаваць іх па адзінай мадэлі. Таму важным крытэрыем вызначэння катэгорый тэксту І. Р. Гальперын лічыць правільнае ўспрыманне тэксту, гэта значыць, разуменне не толькі яго зместу, ідэі і змястоўна-канцэптуальнай інфармацыі [2, с. 23]. Падобныя крытэрыі ўпарадкавання дазволілі І. Р. Гальперыну вылучыць 10 тэкставых катэгорый, якія ўзаемазвязаныя і маюць унутрытэкставы характар – інфарматыўнасць, кагезію, кантынуум, чляннасць, аўтасемантыю адрэзкаў тэксту, рэтраспекцыю, праспекцыю, мадальнасць, інтэграцыю, завершанасць.

Аналіз навуковых школ і кірункаў дазваляе зрабіць вывад пра неадназначнасць і шматаспектнасць трактоўкі тэкставых катэгорый праспекцыі і рэтраспекцыі. Кваліфікацыя і сістэматызацыя праспектыўных і рэтраспектыўных форм дыскантынуума цалкам залежаць ад метадалагічных прынцыпаў і тэарэтычнай базы пэўнай лінгвістычнай школы і напрамку.

Да сённяшняга часу катэгорыі праспекцыі і рэтраспекцыі вывучаліся ў адпаведнасці з тэорыяй і метадалогіяй структурнага, функцыянальнага і семантычнага напрамкаў у мовазнаўстве. Структурны падыход дазваляе выявіць формы рэпрэзентацыі дадзеных катэгорый ў мастацкім творы і вызначыць фразавую, міжфразавую і тэкставую формы [3; 4]. Пры гэтым *катэгорыі праспекцыі і рэтраспекцыі* кваліфікуюцца як “траматычныя катэгорыі тэксту, якія аб’ядноўваюць формы моўнага выражэння і адносяць чытача да змястоўна-фактуальнай інфармацыі ў мінулым (рэтраспекцыя) і будучым (праспекцыя)” [2, с. 106].

Метадалагічныя прынцыпы семантычнага напрамку ў мовазнаўстве даюць магчымасць кваліфікаваць імпліцытны спосаб выражэння часавай прасторы ў мастацкай прозе і спосабы выяўлення сэнсавай складаючай аналізуемых катэгорый. Так, Л. М. Фёдарова вызначае паўтор як адзін з вядучых прыёмаў актуалізацыі імпліцытнай рэтраспекцыі і сцвярджае, што “сістэма лексічных і семантычных паўтораў садзейнічае акцэнтацыі раней прад’яўленай інфармацыі” [4, с. 5]. Такога ж меркавання прытрымліваюцца І. У. Ціўяева [5], Я. А. Чыгоўская [6].

Функцыянальны падыход даў магчымасць выявіць асаблівасці ўжывання тэкстаструктур у тэмпаральнай прасторы мастацкага твора. На погляд Ю. Ю. Барышнікавай, фразавая рэтраспекцыя ўнутры рэтраспектыўнага сказа “паказвае на перарыўнасць паступальнага руху ў часе, вяртаючыся да падзей, якія адбыліся раней, аб’ядноўвае мінулае з сучаснасцю”. Даследчык сцвярджае, што ў межах звышфразавай адзінкі міжфразавая рэтраспекцыя

ўдзельнічае не толькі ў прадстаўленні некалькіх падзей, якія адбываюцца ў адзін і той жа час, але і ў пераходзе з адной часовай прасторы ў іншую. Гэтая форма аб'ядноўвае падзеі базіснага часу, падзеленыя тэкставай рэтра-спекцыяй (злучальная функцыя), і ўводзіць новыя факты, падзеі, дэталі з мэтай асацыятыўнага разумення зместу твора [7, с. 59].

Што датычыцца праспекцыі, то Ю. М. Глушкова ў сваіх даследаваннях вызначае некалькі функцый часовай формы дыскантынуума. Тэкставая катэгорыя, на думку даследчыцы, садзейнічае фарміраванню звязнасці тэксту і з'яўляецца інфармацыйнай. Навуковец сцвярджае, што “разам са змястоўна-фактуальнай праспекцыя ўскосна перадае змястоўна-канцэптуальную і пад-тэкставую інфармацыю” [8, с. 12].

Пры гэтым у беларускім мовазнаўстве амаль адсутнічае вывучэнне тэмпаральнага дыскантынуума, таму актуальнасць даследавання абумоўлена прыналежнасцю яго да перспектыўнага і новага напрамку ў мовазнаўстве – лінгвістыкі тэксту. Зроблена спроба вызначыць сродкі выражэння праспекцыі і рэтраспекцыі ў прозе У. Гніламёдава, іх тыпа- і відаўтварэнне, праспектыўныя і рэтраспектыўныя адносіны, прыёмы актуалізацыі рэтраспекцыі.

Канцэптуальнай асновай даследавання выступае тыпалогія камуніка-тыўна-сэнсавай рэпрэзентацыі праспекцыі і рэтраспекцыі ў межах тэарэ-тычнай базы і метадалагічных прынцыпаў лінгвістыкі тэксту. Для аналізу і сістэматызацыі сродкаў моўнага выражэння праспектыўнай і рэтра-спектыўнай прастор былі выкарыстаны наступныя метады: апісальны, дыстрыбутыўны, метады кампанентнага аналізу.

Мэта даследавання ў артыкуле – вызначыць рэпрэзентацыю праспекцыі і рэтраспекцыі ў мастацкім тэксце.

Даследаванне катэгорыі праспекцыі і рэтраспекцыі ў мастацкай прозе У. Гніламёдава заснавана на ўніверсальных і спецыфічных параметрах ўпарадкавання тыпа-відавога класа аналізаваных катэгорый. **Д а ў н і в е р - с а л ь н ы х** мы адносім наяўнасць праспектыўных і рэтраспектыўных зрухаў у мастацкіх тэкстах, адносіны паміж праспектыўна і рэтраспектыўна маркі-раванымі кампанентамі, магчымасць кваліфікацыі тыпаў, відаў праспекцыі і рэтраспекцыі, іх маркераў, значэнняў і структурнай арганізацыі, што ўплываюць на тыпа- і відаўтварэнне праспекцыі і рэтраспекцыі. **Д а с п е ц ы - ф і ч н ы х** параметраў упарадкавання адносяцца такія, якія характэрны для гістарычнай прозы – сюжэтна-кампазіцыйныя і жанрава-тэматычныя асаблі-васці (у параўнанні з іншымі жанрамі мастацкай літаратуры), што ўплывае на тыпа- і відаўтварэнне і абумоўлівае дыяпазон моўных сродкаў іх рэпрэ-зентацыі.

Аналіз фактычнага матэрыялу дазволіў вылучыць **п р а с п е к ц ы ю** *кампа-зіцыйна-тэкставую* і *сюжэтна-кампазіцыйную* на аснове функцыянальна-семантычнага падыходу да тэксту. **К а м п а з і ц ы й н а - т э к с т а в а й** лічыцца праспекцыя, кампаненты і маркеры якой знаходзяцца ў сюжэце мастацкага твора, могуць паміж сабой узаемадзейнічаць, утвараючы роз-ныя віды адносін. **С ю ж э т н а - к а м п а з і ц ы й н а я** праспекцыя характары-

зуюцца аднесенасцю аднаго з кампанентаў на перадтэкставы ўзровень, а значыць, адсутнасцю яго ў сюжэце мастацкага твора і немагчымасцю ўступаць у адносіны паміж тэкстаструктурамі.

Базавым метадалагічным прынцыпам даследавання з'яўляюцца тэарэтычныя асновы лінгвістыкі тэксту, якія істотна адрозніваюцца ад класічнай граматыкі. У структуры мастацкай катэгорыі праспекцыі мы вылучаем два кампаненты – праспектыўны і постпраспектыўны, што дазваляе абазначыць часавы план паміж названымі часткамі. Дыферэнцыяцыя адносін паміж праспектыўна абумоўленымі кампанентамі ажыццяўляецца на аснове ўзаемадзеяння праспектыўна маркіраванай інфармацыі і аб'ёму рэалізацыі намеру ў постпраспектыўнай структуры – тоеснасці, уключэння, перасячэння, неадпаведнасці. Так, праспекцыя з адносінамі тоеснасці актуалізуецца, калі намер праспектыўнай часткі рэалізуецца ў наступным кантэксце ў поўнай меры: – *Трэба ехаць (у Амерыку)! – выдыхнуў ён (Лявонка) з грудзей, нібы ачнуўшыся ад цяжкіх думак і пераадолеўшы апошнія ваганні* [ГУП, с. 119]. <...> *Білеты ўзялі да Лібавы. Іх, хто адважыўся на гэтае падарожжа да Амерыкі, трое: Лявонка і Цімоша з Піліком.* <...> *Наперадзе іх чакала Амерыка...* [ГУП, с. 126]. Праспектыўна маркіраваная структура *Трэба ехаць (у Амерыку)* з постпраспектыўнай *адважыўся на ... падарожжа да Амерыкі ... Лявонка, іх чакала Амерыка*, што пацвярджае рэалізацыю праспектыўна заяўленай інфармацыі ў мастацкім творы.

Вызначэнне маркераў праспектыўнай прасторы праводзілася на лексіка-граматычным, структурным узроўнях у межах сказа, складанага сінтаксічнага цэлага. Да маркераў адносяцца спосабы ўтварэння пэўнага тыпу і віду праспекцыі. Так, распаўсюджанымі маркерамі на лексіка-граматычным узроўні з'яўляюцца формы будучага часу, формы дзеепрыметнікаў, мадальныя дзеясловы, формы ўмоўнага і загаднага ладу: – *Да мяне заходзь! – запрасіў на развітанне Піхту Кірыла. – Дзякуй! – цыган засмяўся, бліснуўшы вачыма, – Можна, і сапраўды зайду. Чарку рыхтуй!* (ГУП, с. 91). <...> *Пасля бяссоннай ночы з якой бы асалодай ён (Кірыл) паспаў, але якраз пад сняданак з'явіўся Піхта. Прыехаў вярхом на кані, увёў яго на панадворак і адразу ж зайшоў у хату, прынёсшы з сабой пах цыганскага табара.* <...> *Селі выніць магарыч* [ГУП, с. 94].

Цікавым для даследавання з'яўляецца рэпрэзентатыўная характарыстыка катэгорыі праспекцыі ў творах У. Гніламедава, якая ўключае кваліфікацыю з'явы з улікам маркераў праспекцыі ў выказваннях са значэннем мадальнага характару. Названы падыход дазваляе кваліфікаваць мадальна-сэнсавыя адценні значэнняў праспектыўных структур – намеру, меркавання, магчымасці, пабуджэння, неабходнасці, пажадання: ... *Хацелася, каб хутчэй дадому. Каб маці пабачыць, сястрычак...* [ГУП, с. 34]. <...> *Вось і родны падворак. Лявонка злез з санак, падзякаваў дзядзьку Назару і пакіраваў да хаты.* <...> *Не паспеў пераступіць парог, як кінуліся абдымаць Тоня з Фядоркай: – Лявонка, Лявонка, брацік!.. Лявонка любіў сяцёр, асабліва Тоню* [ГУП, с. 35].

Іншы раз дыферэнцыяцыя праспекцыі ажыццяўляецца на аснове камунікатыўнага значэння маркера праспектыўнай структуры. Праспектыўныя кампаненты могуць быць маркіраванымі камунікатыўным значэннем просьбы, прапановы, парады, забароны, пагрозы, сцвярджэння: – *Дык я сам з Польшчы! Рады сустрэць землякоў! Завуць мяне містэр Лейбе Грос! – Чалавек франтавата направіў капялюш. – Едзем на Іст-Сайд! Будзеце мець ложак і сьнеданне* (ГУП, с. 131). <...> – **Вось ваш пакой**, – сказаў гаспадар (Лейбе Грос), шырокім жэстам рукі запрашаючы новых пастаяльцаў, – **ложкі выбірайце самі. Будзеце забяспечаны сьнеданнем. За сьнеданне асобная плата** [ГУП, с. 133].

Аналіз моўнай рэпрэзентацыі праспекцыі і рэтраспекцыі ажыццяўляўся і на сінтаксічным узроўні. Структурны падзел праспектыўнай маркіроўкі праводзіўся на аснове метадалагічных прынцыпаў структурнага сінтаксісу, у выніку чаго маркіроўка праспектыўных кампанентаў прадстаўлена ў структуры сказаў складаназлучаных, складаназалежных, камбінаванай будовы з рознымі відамі даданых частак.

Тэорыя сінтаксічнай дэрывацыі дазваляе разглядаць структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі як кваліфікатары структуры праспекцыі – няпоўныя, эліптычныя і рэдукаваныя канструкцыі, а таксама канструкцыі з імпліцытнай семантыкай. Напрыклад, прадстаўленая праспектыўная частка кваліфікуецца як сказ з эліпсісам праспектыўна маркіраванага выказніка. На спосаб рэалізацыі праспектыўнага намеру ўказваюць кампаненты *Сёння ў яго з ёю спатканне і Вечарам ... Лявонка пабег ... на спатканне з Ганнай: Насупраць палоскі дзядзькі Васіля, яе бацькі, стаяла купка дзяўчат і маладзіц з граблямі. Сярод іх, вядома, была і яна, Ганна. Сёння ў яго з ёю спатканне – дамовіліся яшчэ ўчора* (ГУП, с. 82). <...> **Вечарам**, адвёўшы дзядзькавага каня ў начное і пакінуўшы яго на Павала Гальяша, **Лявонка пабег на дамоўленае месца – за Пракопаву кузню – на спатканне з Ганнай. Доўга чакаў. Яна падышла з боку агародаў...** [ГУП, с. 126].

Іншы раз магчыма вызначэнне праспектыўна маркіраваных далучальных частак на аснове далучальных сувязяў і адносін паміж кампанентамі, якія выступаюць сродкам пераходу ў прастору будучага і ўключаюць далучальна-супастаўляльную, далучальна-мэтавую, далучальна-прычынную, далучальна-заклучальную часткі: – *Скажу вам, толькі паміж намі: я ведаю адрас, на якім можна выпісаць літаратуру...* <...> – *Ну, тую, недазволеную, нелегальную.* <...> *І тут Анатоль, па-змоўніцку павёўшы вачыма, перайшоў на амаль бязгучны шэпт: – А на чыё прозвішча выпішам? Сябрукі пераглянуліся паміж сабой. – Хай будзе на маё, – адважыўся Лявонка.* <...> – *Глядзі ж, не падвядзі (Лявонка), а то тады ўсім крышка! Могуць і выключыць...* [ГУП, с. 60]. <...> *Інспектар пагражальна патрос брашурай. – У каго я знайшоў гэту брыдоту? З-за парты падняўся дарэштты сканфужаны Лявонка. Усе павярнуліся да яго. – У мяне.* <...> **З вучылішча, аднак, не выгналі** [ГУП, с. 64].

Вылучэнне сюжэтна-кампазіцыйнага тыпу праспекцыі абумоўлена фарміраваннем праспектыўнага значэння на ўзроўні тэксту. Дыферэнцыяцыя праспекцыі маркіруецца з дапамогай імя аўтара, загалова. Так, заглавак з'яўляецца праспектыўна матываваным і ўказвае на падзеі, аб якіх будзе ісці гутарка ў пэўны перыяд часу, – “Вайна”, “Пасля вайны” або ў пэўным месце – “Расія”, вызначае галоўнага персанажа твора – “Уліс з Прускі” і г. д. Праспектыўна маркіраваны заглавак выражаецца ўласнымі імёнамі, лексічнымі адзінкамі, звязанымі з часам, месцам.

Як паказала даследаванне, аналіз катэгорыі **рэтраспекцыі** ажыццяўляецца аналагічным чынам. На аснове характару сюжэта твора, зместу, кампазіцыі і жанру вылучана рэтраспекцыя *тэкставая сюжэтная, адсылачная і кампазіцыйна-тэкставая*, якая прадстаўлена адносінамі паміж кампанентамі – тоеснасці, уключэння; відамі рэтраспекцыі – кантактным, дыстантным; прыёмамі актуалізацыі кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі – намінатыўным, інфармацыйна-дапаўняльным, каўзальным, прыёмам супастаўлення, параўнання падзей і прамой актуалізацыі мінулых падзей.

У якасці параметра сістэматызацыі адсылачнай і кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі мы абралі пазіцыю рэтраспектыўнай адзінкі ў межах твора: – **Беларусы рана прачынаюцца! Як жаўранкі**, – *пажартаваў Лявонка* [ГУП, с. 148]. <...> *Грыцько развёў рукамі. Размаўляў ён у сваёй ранейшай наблажлівай манеры. – Ты от неяк быў сказаў, што вашы беларусы рана прачынаюцца... Як жаўранкі...* [ГУП, с. 152] або яе першаснага ўжывання ў тэкставай прасторы: *Павал сеў на столак наблізу печы і стаў глядзець на агонь. <...> Дайшла чутка, што 8 жніўня 1919 года палякі захапілі Мінск і нават далей пайшлі, на ўсход. Праўда, слова Беларусь яны не ўжывалі, гаварылі ўсё больш: крэсы ўсходнія* [ГВ, с. 11].

Выяўлены структурны тэкставы параметр рэтраспекцыі дазваляе вылучыць два кампаненты – рэтраспектыўны і перадрэтраспектыўны, паміж якімі ўсталёўваюцца адносіны, на аснове якіх ажыццяўляецца рэалізацыя рэтраспектыўнага намеру. Вызначаны рэтраспектыўныя адносіны ўключэння і тоеснасці: **Хата ўрадніка стаяла першай ... Апошняму ў немай ступені садзейнічала і вялізная, на ўсю шырыню прускаўскай вуліцы, лужына перад хатаю.** <...> **Не проста праехаць праз яе чалавеку з возам. Бывае, як засядзе хто, дык доўга не можа выбавіцца, пакуль не дапамогуць людзі** [ГУП, с. 25]. <...> **Ён (Лявонка) рушыў дахаты. Насупраць сядзібы ўрадніка пад нагой мякка хруснула падмерзлая лужына, якую цяпер не трэба было абыходзіць** [ГР, с. 3]. Кампаненты *Хата ўрадніка ... лужына перад хатаю ... не проста праехаць праз яе...* і *Насупраць сядзібы ўрадніка ... хруснула падмерзлая лужына, якую цяпер не трэба было абыходзіць* змяшчаюць поўную сэнсавую ідэнтычнасць рэтраспектыўна абумоўленых канструкцый.

Дыферэнцыяцыя прыёмаў кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі заснавана на характары ўвядзення рэтраспектыўнай інфармацыі ў адносінах да ўмоўнай кропкі адліку. Пры гэтым вызначаюцца прыёмы рэтраспекцыі – намінацыі, інфармацыйнага дапаўнення, супастаўлення, параўнання, прамой актуалізацыі мінулых падзей, каўзальны. Так, інфармацыйна-дапаўняльная рэтраспекцыя фарміруецца пры ўвядзенні дадатковай паведамляльнай інфармацыі да падзеі, суадноснай з кропкай адліку: *Кастанты не без пагрозлівасці глянуў на залу. Нядаўна ён атрымаў сакрэтную паперу з Гродзенскага паліцэйскага ўпраўлення, у якой гаварылася аб хваляваннях у некаторых паведах і прадпісвалася больш пільна сачыць за настроймі насельніцтва. Цяпер ён успомніў пра гэта* [ГУП, с. 51].

У творах У. Гніламёдава мы выдзелілі ў асобны тып тэкставую сюжэтную рэтраспекцыю, якая актуалізуе асноўны сюжэт мастацкага твора і змяшчае свае ўнутраныя часавыя рэтраспектыўныя напрамкі. Рэпрэзентацыя дадзенага тыпу рэтраспекцыі залежыць ад кампазіцыі твора і лексіка-граматычнай маркіроўкі тэкстаструктуры.

Важным параметрам параўнання рэпрэзентацыі кампазіцыйна-тэкставай, адсылачнай і тэкставай сюжэтнай рэтраспекцыі ў творах У. Гніламёдава з’яўляецца моўнае выражэнне катэгорыі. Пры вызначэнні маркераў рэпрэзентацыі рэтраспекцыі неабходна ўлічваць некаторыя асаблівасці мастацкіх твораў. Вылучэнне часавых зрухаў у тэмпаральнай структуры тэксту ажыццяўляецца адносна дзеянняў і падзей, якія адбываюцца з персанажамі, у асноўным плане апавядання (базісным часе) і суадносяцца з умоўнай кропкай адліку. Такая рэалізацыя рэтраспектыўнай формы мастацкага часу характэрна для фразавай і міжфразавай рэтраспекцыі. Тэкставая рэтраспекцыя рэалізуецца адносна базіснага часу і актуалізуе свае ўнутраныя рэтраспектыўныя напрамкі.

Актуалізацыя часовага зруху ў мінулае ажыццяўляецца моўнымі сродкамі на ўзроўні тэксту, у большасці выпадкаў ва ўзаемадзеянні з іншымі лексіка-граматычнымі адзінкамі. Моўная рэпрэзентацыя рэтраспекцыі вызначаецца намі ў двух планах маўлення – у простаай мове персанажа і ў няўласна-простаай мове ад імя аўтара і персанажа. Пры выяўленні маркераў катэгорыі абапіраемся на тэорыю метафары двух планаў, калі часавыя формы атрымліваюць пераноснае значэнне [9; 10; 11].

Граматычныя маркеры рэпрэзентацыі рэтраспектыўнай формы мастацкага часу вылучаны намі на аснове граматычных катэгорый і прадстаўлены формамі дзеяслова, дзеепрыметніка, часціцай *бывала*, формай умоўнага ладу.

Цікавым з’яўляецца тое, што ктэгорыя рэтраспекцыі структурна афармляецца ў выглядзе розных відаў складаных сказаў, канструкцый з сінтаксічнай непаўнотай і імпліцытнай семантыкай, эліптычных, рэдукаваных, далучальных канструкцый: *Убачыўшы людзей, пасур’эзнеў, (Кузёмка) падышоў бліжэй і ... напракнуў: – Стаіце?! А вунь у двары кажучь – дваццатае стагоддзе пачалося! Дваццатае!* [ГУП, с. 1]. <...> – Дык што

новага на гэтым свеце чуваць? – першы азваўся Міхаль Госць (Кузёмка), не задумваючыся, адказаў: – Што новага? Канец свету ідзе. Страшны суд. Кажуць, на дваццатым стагоддзі ўсё і скончыцца. – **Дык ты (Кузёмка) казаў пра гэта. Той раз. Добра нашых прускаўцаў напалохаў!** [ГУП, с. 39].

На тэкставым узроўні рэтраспекцыя ажыццяўляецца з дапамогай форм інтэртэкставых уключэнняў – пераказу чужога тэксту, устаўных канструкцый.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што тэкставая сюжэтная рэтраспекцыя ажыццяўляецца з дапамогай лексічных адзінак рэтраспек-тыўнай семантыкі. Наяўнасць рэтраспектыўнага сюжэта ў творах аўтара абумоўлівае спецыфічную актуалізацыю тэмпаральнай прасторы тэкстаў – адну часавую прастору з унутранымі рэтраспектыўнымі спасылкамі.

Такім чынам, катэгорыі праспекцыі і рэтраспекцыі ўяўляюць сабой неад’емную частку мастацкага твора. Рэпрэзентацыя праспекцыі ўключае тыпы катэгорыі – кампазіцыйна-тэкставы, сюжэтна-кампазіцыйны; а д н о с і н ы паміж пост- і праспектыўным часткамі – тоеснасці, уключэння, перасячэння, неадпаведнасці; п р а м ы я м а р к е р ы праспектыўнага плана – формы будучага часу дзеясловаў, формы дзеепрыметнікаў, загаднага і ўмоўнага ладу дзеясловаў, мадальныя дзеясловы; с т р у к т у р н у ю а р г а н і з а ц ы ю – розныя тыпы складаных сказаў, далучальныя канструкцыі; сінтаксічныя мадыфікацыі; з н а ч э н н і кампанентаў праспекцыі – мадальна-сэнсавая і камунікатыўна маркіраваныя. М а р к е р ы тэкставай сюжэтнай праспекцыі прадстаўлены імем аўтара, загалоўкам.

У ходзе даследавання былі вызначаны тыпы рэтраспекцыі – адсылачная, кампазіцыйна-тэкставая, тэкставая сюжэтная рэтраспекцыя; в і д ы – кантактная, дыстантная; а д н о с і н ы паміж рэтраспектыўна абумоўленымі кампанентамі – тоеснасці і ўключэння; п р ы ё м ы – інфармацыйна-дапаўняльны, каўзальны, супастаўлення падзей, параўнання падзей, прамой актуалізацыі мінулых падзей; м а р к е р ы – формы дзеяслова, дзеепрыметніка, часціца *бывала*, форма ўмоўнага ладу і с т р у к т у р н а я а р г а н і з а ц ы я – складаныя сказы, далучальныя канструкцыі, сінтаксічныя дэрываты; інтэртэкставыя ўключэнні.

ЛІТАРАТУРА

1. *Матвеева, Т. В.* Текстовая категория / Т. В. Матвеева // Полный словарь лингвистических терминов / Л. М. Алексеева [и др.]; под ред. М. Н. Кожинной. – Ростов н/Д : Феникс, 2010. – С. 480.
2. *Гальперин, И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин ; отв. ред. Г. В. Степанов. – Изд. 5-е. – М. : КомКнига, 2007. – 114 с.
3. *Брускова, Н. В.* Категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте: на материале немецкого языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Н. В. Брускова ; Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1983. – 22 с.

4. Федорова, Л. Н. Категория ретроспекции в художественном тексте: на материале английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Л. Н. Федорова ; Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1982. – 21 с.
5. Тивьяева, И. В. Ретроспективные сверхфразовые единства: формы и функции: на материале английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / И. В. Тивьяева ; Воронеж. гос. ун-т. – Тула, 2007. – 19 с.
6. Чиговская, Я. А. Стереотипность в средствах выражения категорий ретроспекции и проспекции в научных текстах / Я. А. Чиговская // Текст: стереотип и творчество : межвуз. сб. науч. тр. / Перм. гос. ун-т ; редкол.: М. П. Котюрова (гл. ред.) [и др.]. – Пермь, 1998. – С. 151–166.
7. Барышникова, Ю. Ю. Особенности функционирования ретроспекции и проспекции в тексте художественного произведения / Ю. Ю. Барышникова // Филол. науки. Вопр. теории и практики. – 2017. – № 3–3. – С. 58–61.
8. Глушкова, Ю. Н. Категория проспекции и ее нарушение в нарративе новеллы : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Ю. Н. Глушкова ; Челяб. гос. ун-т. – Челябинск, 2002. – 22 с.
9. Веденькова, М. С. Система времен и два плана речевого высказывания в современном немецком языке : спецкурс по теорет. грамматике / М. С. Веденькова. – Днепропетровск : Днепропетр. ун-т, 1976. – 107 с.
10. Гулыга, Е. В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. – М. : Просвещение, 1969. – 184 с.
11. Weinrich, H. Textgrammatik der deutschen Sprache / H. Weinrich. – Mannheim : Dudenverlag, 1993. – 1111 S.

КРЫНІЦЫ ПРЫКЛАДАЎ

- ГУП – Гніламёдаў, У. Уліс з Прускі / У. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2006. – 382 с.
- ГВ – Гніламёдаў, У. Вяртанне / У. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2008. – 429 с.
- ГР – Гніламёдаў, У. Расія / У. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2007. – 672 с.

Поступила в редакцию 13.10.2022